

Filosofie van de politiek – Politieke Filosofie

1) Introductie

Alle tijden door is er behoefte om het leven van mensen in gemeenschappen te becommentariëren. De een zegt: “Het moet zo”, en de ander: “Het moet anders.” Daarbij wordt één feit commentaarloos verondersteld, namelijk **dát** wij mensen in gemeenschappen bij elkaar leven. Dat is zo vanzelfsprekend dat we kunnen zeggen: “We weten niet beter.” “Dat is toch altijd zo geweest!?”

Voor zover wij de mensheidsgeschiedenis kunnen reconstrueren, is dit inderdaad altijd zo geweest. Daarom ook wel heeft één van de eerste filosofen, Aristoteles, die zich uitdrukkelijk met het menselijk samenleven heeft bezig gehouden ook de beroemde uitspraak gedaan: “De mens is een ‘zoon politikon’ – De mens is van nature gericht op gemeenschap.” – Kijkend naar onze wereld van vandaag en het verleden, zien we dat dit feitelijk klopt. Wij leven overal ter wereld in gemeenschappen.

De meest voor de hand liggende vraag die hier op aansluit is vervolgens: **Hoe** leven wij in gemeenschappen? Of, ook anders gedraaid: “In welk soort gemeenschap **willen** wij leven?” Want, iedereen wordt dan wel ‘willekeurig’ in een bepaald land/cultuur en gemeenschap geboren, maar de geschiedenis van die gemeenschap en haar toekomst liggen toch wel in handen van de mensen (bestuurders) zelf.

Dit **dubbele aspect** van wat wij vanouds de “**polis**” noemen, oftewel het “samenleven van mensen” staat aan het begin van onze overwegingen:

- 1) wij zijn als mensen van nature gericht op gemeenschap (**natuurlijk /evolutionair aspect**);
- 2) wij zijn als mensen de oorzakelijke dragers van de inrichting en opbouw van concrete gemeenschappen in de geschiedenis (**cultureel/kunstmatig aspect**).

Bij het nadenken over ‘politiek’ is het goed om dit besef steeds voor ogen te blijven houden: ons gemeenschappelijk leven heeft enerzijds te maken met elementen van ‘toevalligheid’, ‘natuurlijkheid’, ‘geboorte’, ‘afstamming’, en anderzijds met elementen van ‘doelgerichtheid’, ‘wilsbeslissingen’, ‘tussenmenselijke relaties’.

Er is echter nog **een derde factor** die met zijn eigen verschillende elementen invloed uitoefent op de concrete gestalte van een menselijke samenlevingsvorm:

- 3) de ‘culturele en religieuze contexten’, ‘normen en waarden’, de eigen geschiedenis van een volk/stam/gemeenschap, geologische en klimatologische omstandigheden.

Staande aan het begin van het derde millennium, lijkt het er sterk op dat juist dit derde aspect in toenemende mate de toekomst van het menselijke samenleven gaat bepalen. De vroege gemeenschappen van mensen waren in eerste instantie **overleefgemeenschappen**, vervolgens ging de ontwikkeling van het overleven meer en meer in richting van **het goede leven**, om nu in een fase te zijn beland waar dit goede (en soms al te goede) leven wereldwijd in een vernieuwde spanning komt te staan (en soms een strijd aangaat) met het overleven.

Welkom, in de filosofie van de politiek !

Want **dit is**, wat wij nu alvast ter inleiding hebben gedaan. Wij hebben eerste, zeer algemene gedachten geformuleerd over dat wat wij “menselijke samenleving” noemen. Ik heb tot nu toe geen enkel politiek statement afgegeven, geen wet en regelgeving voor ons menselijke samenleven aangehaald of aanbevolen, geen verkiezingsadvies gegeven voor een politieke partij. Dat alles is immers te taak van de politiek zelf: zich in partijen verenigen, wetten voorbereiden, maken en uitvaardigen, diplomatieke betrekkingen aangaan etc. etc.

Afgelopen vrijdag hebben we alhier op Rolduc een politicus uit de Tweede Kamer in huis te gast gehad (Martijn van Helvert bij de Academie Rolduc), die over dit soort activiteiten en bezigheden van hem zelf als politicus heeft verteld en gerefereerd. Hij vertelde over zijn inspiratiebronnen (opvoeding, Bijbel, sociale leer van de Kerk), zijn doelstellingen en inspanningen om bepaalde maatregelen door te zetten, zijn pogingen om voor initiatieven steeds een meerderheid in de Tweede Kamer te moeten vinden, zijn (kleine) successen in binnen- en buitenland om voor mensen ‘het goede’ te doen en te bereiken. **Dát alles - en nog veel meer - is het typische ‘handwerk’ van de politicus!**

Welnu, onze bijeenkomsten in het kader van deze cursus zijn geen politieke bijeenkomsten. Wij gaan het – in eerste instantie – niet hebben over de concrete politiek van een land of een politicus. Hoewel met betrekking tot actualisering het handelen en spreken van politici vandaag de dag ook steeds als illustratie, voorbeeld, toetssteen, ‘steen de aanstoets’, waarschuwing, etc. zal gaan dienen.

Onze insteek is daarentegen **‘de filosofie van de politiek’**. Als u dit ook anders wilt omschrijven, dan komen wij ongeveer uit bij: **“Het zoeken naar waarheid in ons menselijk samenleven”**. Filosofie is immers de zoektocht naar wijsheid/waarheid. En het Griekse woord **“polis”** wordt weliswaar vaak met ‘(stad-)staat’ vertaald, maar is letterlijk beter weer te geven als het **“bij elkaar zijn van velen”**. Kort en krachtig: **‘filosofie van de politiek’ wil weten wat er gaande is, wanneer mensen in een gemeenschap samen gaan leven.**

Vanuit de filosofie bekijken wij de politiek dus met een zekere afstand. Deze houding is nu eenmaal typisch voor de filosofie. Zij heeft nooit de pretentie om aan een fenomeen, een wetenschap, een menselijke inrichting te zeggen, dat zij (de filosofie) het werk van die wetenschap of inrichting beter kan doen dan zij zelf. Nee – de filosofie is een wetenschap van een tweede orde. Zij gaat niet het werk van een wetenschapper, een politicus, een timmerman, een verpleegster, een advocate, een priester etc. overnemen, maar zij denkt wel graag na over het leven en de

werkzaamheden van al die mensen. Daarbij is het met name haar taak om de vanzelfsprekendheden bloot te leggen, die door de anderen alsmaar - bewust of onbewust - worden verondersteld. Zo wil zij waarheid ont-dekken (het Griekse woord voor waarheid is 'a-letheia', wat zoveel betekent als 'on-verborgen'). Daarom is het strikt genomen ook correcter om van '**filosofie van de politiek**' te spreken dan van '**politieke filosofie**'. Deze laatste uitdrukking zou de indruk kunnen wekken dat de filosofie zelf minstens ten dele een politieke activiteit is. Analooft geldt dit bij voorbeeld ook voor de omschrijvingen 'filosofie van de techniek' en 'techniekfilosofie'. De telkens eerste uitdrukking is minder vatbaar voor misverstanden.

Met betrekking tot de politiek stelt de filosofie aan haar dan ook o.a. volgende principiële vragen:

- 1) Waarom gaan mensen überhaupt samen leven?
- 2) Welke vormen van het samenleven kunnen mensen kiezen?
- 3) Hoe organiseren zij de eenmaal gekozen samenlevingsvorm?
- 4) Wie hoort bij deze gemeenschap en wie niet?
- 5) Wat zijn de prepolitieke fundamenten waarop een gemeenschap kan worden opgebouwd?

Deze en nog andere relevante vragen zullen wij tijdens de verdere bijeenkomsten telkens weer in deze of gewijzigde vorm tegenkomen. Er bestaat immers een lange traditie over het nadenken aangaande de "polis". Deze 'longe durée' willen wij onder ogen zien. Niet alleen in haar **historische ontwikkeling**, om te zien welke wegen de mensen in hun samenleven reeds hebben genomen, maar ook in een **systematisch onderzoek** naar de keuzes die werden gemaakt, de successen die werden geboekt, de gevaren die dreigden, en de valkuilen die ontwikkelingen hebben tegengehouden.

Exemplarisch gaan wij daarom het denken van filosofen bestuderen die enerzijds de politieke situatie van hun eigen tijd kritisch hebben belicht, en anderzijds door hun geschriften ook zelf invloed hebben uitgeoefend op de verdere ontwikkelingen van het menselijke samenleven. Politieke filosofie heeft immers te maken met het contingente menselijke handelen, niet met vaststaande natuurwetten of wiskundige formules. Natuurwetten en formules zijn het onveranderlijke, het menselijk handelen is onvoorspelbaar, veranderlijk en onherhaalbaar. Daarom dus is politiek filosofie een discipline van de praktische filosofie, en niet van de theoretische filosofie. Bij deze laatste gaat het immers om het kennen omwille van het kennen. Praktische filosofie daarentegen wil de verworven kennis op het concrete leven van ons mensen toepassen, of zoals wij het ook zeggen: 'in de praktijk brengen'. Omdat ieder van ons en alle voorgaande generaties van deze wisselvalligheden deel uitmaken, hoort de filosofie van de politiek zeker tot de meest spannende maar ook meest uiteenlopende disciplines in de filosofie.

Volgens de Romeinse schrijver Plutarchus heeft de Griekse hardloper Pheidippides in het jaar 490 v. Chr. aan de Atheners de overwinning op de Perzen bij Marathon (op 42,195 km van Athene) gemeld.

Bij de Griekse auteurs kunnen wij lezen dat het bij de slag van Marathon (490 v. Chr.) ging om de verdediging van vrijheid van de Griekse democratie tegen het despotisme van het Perzenrijk. De grote Atheense staatsman Pericles heft in zijn beroemde grafrede uit de eerste jaren van de Peloponeese oorlog (Athene tegen Sparta) op deze bijzondere vorm van vrijheid een lofzang aan:

“Ten eerste zou ik onze voorouders willen gedenken; [...] het is recht en billijk in dergelijke momenten de eer van hun gedachtenis te roemen. Want de vrijheid van dit land hebben zij – in de opeenvolging van de telkens volgende generaties – met al hun krachten tot vandaag doorgegeven.”

Het is echter ook deze oorlog die laat zien dat de twee machten Sparta en Athene het helemaal niet eens waren omtrent de gestalte van een menswaardige samenleving. Na de verloren oorlog tegen Sparta waren zelfs schandalige gebeurtenissen als de justitiemoord op **Socrates** in het jaar 399 v. Chr. mogelijk. Dit bracht zijn bekendste leerling, **Plato**, ertoe om met de autoritaire staatsvorm van Sparta te sympathiseren. Daarentegen pleitte diens meesterlijke leerling **Aristoteles** omwille van de vrijheid voor een gematigde vorm van democratie.

Plato en Aristoteles zijn beslist de twee belangrijkste klassieke filosofen die door hun geschriften en het oprichten van hun respectievelijke scholen (de ‘Academie’ van Plato; het ‘Lyceum’ van Aristoteles) het fundament hebben gelegd voor onze Westerse denkwijze en de Europese wetenschapstraditie. Op vele terreinen hebben zij echter controversie standpunten verdedigd, maar op die manier ook het dialectisch denken en redeneren, het zoeken naar ‘pro’ en ‘contra’- argumenten een vaste plaats gegeven in de Westerse wetenschapsgeschiedenis. Soms heeft men deze tegenstellingen tussen Plato en Aristoteles te zeer beklemtoond, soms heeft men in een harmoniseringsproces ze ook willen ontkennen. Ook de kunst heeft in deze tweestrijd zijn deel gehad, men denke bij voorbeeld aan het beroemde fresco van Raffael, de ‘school van Athene’.

Raffael: de school van Athene (detail)

Plato en Aristoteles hebben beiden over de best mogelijke samenleving nagedacht. Een van de hoofdwerken van **Plato** draagt dan ook de titel '**Politeia**', vaak vertaald met 'de Staat', maar nog het best omschreven met 'ordering aangaande de best mogelijke toestand van het openbare samenleven van mensen'. In de Duitse taal zou men hier het begrip 'Verfassung' gebruiken, en wel in de dubbele zin van het woord, namelijk als 'vaststaande rechtsorde' (grondwet) en als 'innerlijke toestand' (vgl. de uitspraak over de zogenaamde 'gesundheitliche Verfassung' van iemand). **Aristoteles** heeft omtrent dezelfde thematiek zijn uitgebreid werk '**Politica**' geschreven, echter niet als dialoog zoals Plato het deed, maar als een collegedictaat.

Plato en Aristoteles zijn het erover eens wat de fundamentele vraag moet zijn: "**Wat is het meest centrale element in het politieke samenleven van mensen?**" - Hun wegen scheiden echter reeds bij het antwoord op die vraag. Plato zegt: het welslagen van het samenleven hangt uiteindelijk af van de **rechtvaardigheid** en de vrede die daardoor wordt gewaarborgd. Aristoteles echter bepleit de **vrijheid** als het hoogste politiek goed. Door deze twee uiteenlopende antwoorden breekt een spanningsveld open dat de spil is geworden waaromheen alle mogelijke oplossingen in de geschiedenis van de Europese ordeningen – en vandaag ook in de hele wereld – zijn gaan draaien. Steeds ging en gaat het opnieuw om de aloude vraag: **Wat heeft uiteindelijk de prioriteit: vrijheid of rechtvaardigheid?**

Enkele **kenmerken voor vrijheid en rechtvaardigheid** laten zien, hoe controversieel deze menselijke instellingen en houdingen kunnen worden:

Vrijheid

- 1) individu ("Ik")
- 2) 'ad mecum'
- 3) rechten
- 4) centripetaal
- 5) "liberaal"

Rechtvaardigheid

- 1) gemeenschap ("Wij")
- 2) 'ad alterum'
- 3) plichten
- 4) centrifugaal
- 5) "sociaal"

Een eerste intuïtieve blik concludeert vrij snel dat het de grote taak en uitdaging zou moeten zijn om deze twee aspecten op een zo goed mogelijke manier bij elkaar te brengen. Het beklemtonen van één kant, zal onwillekeurig problemen met zich mee brengen.

Het is trouwens verleidelijk om deze twee begrippencomplexen al te snel met een morele meetlat te beoordelen, in de zin van: het instaan voor 'rechtvaardigheid' is altijd altruïstisch, terwijl het onderstrepen van de 'vrijheid' in feite altijd erop neer komt egoïstisch te zijn. Morele beoordelingscriteria hebben in dit beginstadium van het nadenken over politiek nog geen plaats. Vrijheid en rechtvaardigheid horen als basisstreven van de mens vooreerst tot dat wat wij aan het begin het 'natuurlijke aspect' hebben genoemd. Om het eenvoudig te zeggen: het zit ons als het ware in het bloed om met andere mensen te communiceren, om er zorg voor te dragen, om ze te waarderen en ze op de een of andere manier zelfs lief te hebben. Deze gerichtheden op de ander zijn dus vertakkingen (en intensiveringen) van de rechtvaardigheid. Die gerichtheid op de ander is echter pas mogelijk, wanneer het eigen 'ik' hoe dan ook zorgt dat het – heel basaal – zelf in leven blijft, laten we zeggen, lichamelijk en geestelijk gezond is en blijft. De allereerste inspanning geldt dus – terecht - het eigen 'ik'. Anders geformuleerd: "Als ik niet voor mezelf zorg, kan ik ook niet voor anderen zorgen."¹

Terug naar Plato en Aristoteles. Zij hebben dus reeds in de oudheid deze twee grondmotieven geformuleerd die in de politieke ordeningen tot op heden de leidraad zijn. Onze hedendaagse '**sociale rechtsstaat**' is daar het laatste uitvloeisel van; u kunt ook zeggen: het altijd terugkerende experiment. **De rechtsstaat** is de staat van de vrijheid die door het openbare recht aan iedereen in die staat de mogelijkheid geeft van zijn eigen vrijheid. **De sociale staat** is die ordening die moet garanderen dat aan iedereen in die staat toekomt wat hij/zij voor de natuurlijke en geestelijke ontplooiing nodig heeft. Dat noemen wij traditioneel de sociale rechtvaardigheid. **De sociale rechtsstaat ziet zich dus zelf als een poging om het streven en de behoefte van zijn burgers naar vrijheid en rechtvaardigheid met elkaar in harmonie te brengen.**

Blijft staan dat dit altijd een poging is, die bij veranderende omstandigheden de accenten zal blijven verschuiven. Toch is het eerste grondbeginsel wanneer wij van een 'rechtsstaat' spreken de vrijheid; pas daarna komt het kenmerk van het sociale, rechtvaardige erbij. Vooral in grensgevallen (bij voorbeeld oorlogssituaties) zal de

---

¹ In deze context is het natuurlijk niet oninteressant dat het eerste Bijbelse gebod vraagt om God lief te hebben met geheel het hart, geheel de ziel, geheel het verstand en geheel de krachten, en de naaste **gelijk jezelf**. Vgl. Mc.12, 28-34. – De liefde tot de naaste wordt ook hier gebonden aan de – in de juiste zin bedoelde – 'eigenliefde'.

vrijheid ten opzichte van de rechtvaardigheid prioriteit hebben. Bovendien is het daarom ook niet toevallig dat de 30 artikelen van de “universele rechten van de mens”, die in 1948 werden uitgevaardigd en door vele landen aanvaard werden, juist als individuele ‘vrijheids**rechten**’ geformuleerd zijn.² – De ‘wijze mannen en vrouwen’ van de Westerse democratieën hebben dus de voorkeur gegeven aan de aristotelische opvatting: de vrijheid als het hoogste politieke goed – dat goed, die waarde, die de Atheners destijds tegen de Perzen heldhaftig hadden verdedigd.

---

² De laatste jaren pleiten met name verschillende ngo’s ervoor om deze rechten ook met een aantal **plichten** aan te vullen.